
Andelko VRSALJKO

FRA DIDAKOVO
POIMANJE
EKOLOŠKO-
-BIOLOŠKOG
BOGATSTVA
HERCEGOVINE:
PJESMA U PROZI

Fra Didak Buntić (1871. – 1922.) djelovao je na području Hercegovine u turbulentnim političkim, ratnim i poratnim vremenima, vremenima gospodarske krize, vremenima gladi i borbe za goli biološki opstanak, odnosno identitet. To se može slikovito dočarati iz knjige psalama:

Psalam 107

⁵ *Gladni su bili, žeđu izmoreni
duša je klonula u njima.*

⁶ *Tada zavapiše Jahvi u svojoj tjeskobi,
i on ih istrže iz svih nevolja.*

Dijete krša, kamena stamenca i, kao što poje pjesnik (Lukić S., “*Kamena lađa u kamenu moru*”),¹ živi i poistovjećuje se s oskudnim biljem i življem te stoički podnosi nedaće nevremena, krčeći puteve boljitku svoga roda, prkosi nevremenu, odan do krajnosti svome narodu, domaji, *Misiru* Hercegovini. On čuti i živi himnu žuljevitih ruku, gladnih želudaca, duboke vjere u Boga i rod svoj hrvatski. Slavonija, obećana zemlja (Eden), biva određeno izgladnjelo djece, koju u skupinama brižno i skrbno odvodi, spašava od gladi i ostvaruje regeneraciju Slavonije.² Tim činom fra Didak biološki napučuje Slavoniju, održava hrvatski identitet, a s druge strane ispražnjuje prenapučenu Hercegovinu. Potvrda toga dolazi posebice do izražaja u pismu presvijetlom gospodinu Šiloviću, gdje on u jednoj rečenici kaže: “*Ta su djeca doduše, mogu vam reći, za nas izgubljena, ali nijesu izgubljena za hrvatski narod, i zato ćemo taj gubitak i onako prenapućenih naših krajeva rado podnijeti, a i manjak lako nadoknaditi.*” Nadalje, oskudijevajući u

1 Fra Didak Čorić, *Fra Didak Buntić. Spomenica o 60 obljetnici spasavanja gladne djece iz Hercegovine*, 1978.

2 Oton Knezović, *Život i rad fra Didaka Buntića*.

djetinjstvu, shvaća biološku vrijednost raznovrsnosti bilja (npr. murvin list kao svagdanje zelje, kozlačev list i korijen, kljenova kora i drugo kultivirano ili divlje bilje).³ Biologija života, geslo i motiv, življenje i nada, ljubav i blagoslov, vodilja cijelog života do skončaja, poslanje koje je živio čovjek rođen u Paoči, u malom zabitom hercegovačkom selu, gdje vjera bi luč koja je svijetlila u mraku neznanja i neprosvijećenosti. Dječaćki je želio buđenje, zraku Sunca u duši, izdašnu rosu koja će optimizmom natopiti duše ispaćena roda. I tu ne staje, već teži boljitku, ne predaje se i na štetu duhovnosti ulazi u politiku, gdje doživljava duboku političku katarzu i, možemo reći, poraz, koji ga je duboko potresao, čak i “skresao”. Kao narodni zastupnik i umro je na radu za boljitak svakog čovjeka, bez obzira na spol, dob, vjeru i naciju, došavši vidjeti kako napreduju planovi isušivanja broćanskog polja.⁴

Borba za identitet

Nadalje, on otvara pitanje identiteta (lat. *identitas*, isto) Hercegovine u zamršenim političkim prilikama i bori se svim svojim umom, snagom, dušom, duhom i tijelom za njega prelijepi Misir – Hercegovinu. On shvaća hrvatski identitet Hercegovine kao istovjetnost i razlikovnost s maticom Hrvatskom u smislu konzistentnosti i povjesnosti, odnosno vremenskog kontinuiteta (Cifrić, Nikodem, 2006.). Temeljna značajka njegova djelovanja jest razumijevanje onoga tko smo i što smo, tko su i što su drugi ljudi (Jenkins, 1996.: 5), odnosno povijesna, kulturna i biološka posebnost svakog pojedinca, uronjenog u vlastiti kolektiv u kojemu stvara svoje Ja, a tako i prema drugim kolektivima, koji su determinirani nacionalnom i religijskom identifikacijom i svojstvenim ponašanjem. Kada govorimo o identifikacijskom kontinuitetu, pod tim se podrazumijeva osjećaj kontinuiteta, preci, tradicija, zavičaj, zajednica (zadruge), rod, religija, nacionalna pripadnost, osjećaj zajedništva, običaji, do čega je fra Didak bez zadržke držao, a koji su danas u dobroj mjeri delegitimizirani (Bendle, 2002.: 15-16; Woodward, 2004.: 6-21). “*Konstrukcija identiteta u općem smislu podrazumijeva određene odnose, relacije koje možemo svesti na pet temeljnih individualnih ili kolektivnih odnosa: odnos prema sebi, prema drugima, prema svijetu, prema prirodi i prema Bogu* (Cifrić, 2004.: 27).” Fra Didak odnos

3 Ivan Sopta, *Dani glada i jada*.

4 Fra Andrija Nikić, *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 496.

prema sebi doživljava kao providnosni dar Božji u teškim vremenima za svoj narod, kojemu se nesebično dariva, proniče ga i zdušno vodi iz mraka neukosti. Odnos prema drugima shvaća i prihvaća kao dar za darivanje u punini svoga bića, svoga uma i poslanja, dok odnos prema svijetu doživljava kao jedinku koja svojim svjetlom svijetli i drugima, a odnos prema prirodi kao dionik biološkog bogatstva sa svojom ekološkom nišom i holističkim pristupom prema svojoj Hercegovini i općenito svijetu, njegujući etičke vrijednosti vlastitih odluka i čina (Teutch, 1985.). Svoj odnos prema Bogu shvaća kao dijete Božje, koje svoje darove treba množiti na dobrobit roda i Boga. Prihvaća biblijski *dominium terrae* kao odgovornost za “edenski vrt Hercegovinu”, koji treba brižno čuvati i unapređivati svakovrsnim biljem i življem, pa i onim alohtonim. Koristeći pojedina tvarna i biološka bogatstva, valja voditi računa o cjelini o “koordiniranim rješenjima, zasnovanim na koherentnoj viziji svijeta” (Ivan Pavao II., 1989.).

U borbi za hrvatski identitet, koji jest i živi na tlu Hercegovine, možemo naznačiti fra Didakovo biblijsko geslo i misao vodilju: *Ora et labora* – Moli i radi, kojom je oplemenjivao sebe i zemlju kojom je hodio, stvarajući ljepši i ugodniji okoliš, mjesto življenja, činio ga humanijim i uzdizao od egzistencijalne prolaznosti do egzistencijalne vječnosti (Pozaić, 1991.).

Ekotopsko bogatstvo Hercegovine

Svaka zemlja, država, regija, krajobraz, pa tako i Hercegovina posjeduje tri bogatstva: prirodno, kulturno i biološko bogatstvo (Wilson, 1992., 1997.). Iako se prostire na relativno malom prostoru, oko petine državnog teritorija BiH (Nikić, 2004.: 19), obiluje velikom krajobraznom različitosti i ljepotom. Osobito se ističu krška polja (Duvanjsko, Imotsko – bekijsko, Mostarsko blato, Bišće, Popovo polje, Nevesinjsko polje i dr.), brojne rijeke (Neretva, Neretvica, Trebišnjica, Trebižat, Rama, Rakitnica i druge manje rječice), prirodna (Hutovo, Blidinjsko, Boračko blato) i umjetna jezera, slapovi i izvori, snježne planine i travnate visoravni.⁵

Na malom prostoru slila se silna krajobrazna raznolikost kao osnova biološkom bogatstvu.

Definirajući krajobraz kao obličje i ustrojstvo određene zemljine površine, izgled, građu, prostorni raspored i ispremeženost prirodnih, poluprirodnih i/ili antropoge-

5 Hrvatska enciklopedija, sv. 2., Zagreb, 2000., str. 252-256, sv. 4., 530-531.

nih ekosustava (Humboldt, 1808.; Buchwald, 1995.), nesumnjivo se može izvesti zaključak da je Hercegovina bila i jest krajobrazno iznimno bogata zemlja, s velikim bogatstvom mikoregija i mikroklimе, što omogućuje bogatstvo života, odnosno vrsta na tako malom prostoru.

Hercegovina je za fra Didaka obećana zemlja, ubava i mila, gdje se sljubljuju kamen i ravnica, vrleti i ravni, rijeke i jezera, te je on tako i doživljava, što potvrđuju njegove riječi "Svijet priča da je Hercegovina siromašna zemlja. Ja, naprotiv, tvrdim da nije tako. Hercegovina je Misir, ali zbog bezdušnog postupanja vlasti, koja ovu našu lijepu zemlju eksploatira i mrcvari do zla Boga, ona je postala siromašna. Produkti koje daje Hercegovina upravo su divni i prvorazredni..."⁶

Prirodno ili abiotsko ekološko bogatstvo u osnovi čine: životni medij (tlo, voda i zrak), reljef i klima, koje je u hercegovačkom kraju silno isprepletено, čineći manje ili veće mikrooaze (ekološke niše) s brojnim mikroekotopima, koji sa životnim ekološkim bogatstvom čine jednu harmoničnu i nedjeljivu, na tom prostoru i u tadašnjem vremenu mozaičnu cjelinu, a sve to skupa rezultira divnim i prvorazrednim plodovima. On svoju Hercegovinu shvaća kao Božji blagoslov, te začuđen time, i sam general Sarkotić govori: "Široki Brijeg je sa svojim vođom pravo orlovsko gnijezdo, kakvo još u cijeloj zemlji nisam vidio. Sretan sam da mogu u svojoj zemlji vidjeti tako zdrav i ponosan narod. Ovdje se odgajaju najbolji regruti za fra Didakovu vojsku" (Nikić, 2004.: 106).

Tla

Prema popisu iz 1921. godine, na Hercegovinu je otpadalo 9 139 km², od čega je 2 200 km² kultivirano, 2200 km² pošumljeno, 1 600 km² su pašnjaci, a ostalo je neproduktivno zemljište.⁷

Tlo kao životni medij korjenskog sustava temeljni je čimbenik optimalnog rasta i rodности pojedinog bilja. Tla se razlikuju po svojim mehaničkim, fizikalnim, ekokemijskim i biološkim svojstvima (Killham, 1994.). Za sve biljne vrste važna je dubina tla koja limitira dubinu prokorjenjivanja, zatim struktura tla, tekstura tla, vododržnost te kapacitet tla za zrak i vodu. U Hercegovini, osim riječnih nizinskih dubokih tala, prevladavaju krška polja, uklopine tla u kršu, odnosno za takvu reljefnu konfiguraciju tipični oblici: uvale, vrtače, škrape, padine u kojima prevlada-

6 *Spomenica*, Iz sjećanja Josipa Barišića.

7 Arhiv P., Spisi Provincije, sv. 73., f. 324v.

va crvenica ili smeđe šumsko lesivirano tlo na pretežito krednim vapnencima. Nadalje, osnovna karakteristika jest potopljenost nizinskih polja, nereguliranost voda, protiv čega se fra Didak zdušno borio, potičući na melioraciju polja kao osnovnu pretpostavku za biološki opstanak stanovništva i domaćih životinja. Dakle, s jedne strane strašna suša (pogotovo 1917. godine), a s druge strane obilje voda. Stoga on piše austrijskom visokom predstavniku u Bosni i Hercegovini, ministru Burianu, o potrebi isušivanja i reguliranju hercegovačkih polja: *“Najplodnije naše zemljište, što ga imamo na površini od kojih 100 četvornih kilometara, uslijed toga što su zaplili ponori i podzemna ždriela, leži pod vodom. Od ovih iztičemo osobito: Bekijsko polje, Mostarsko i Buško blato. Sve naše molbe, da bi nam se ovo zemljište odvodnilo i reguliralo, premda bi se razmjerno s malim troškovima moglo izvesti ostalo bez uspjeha. Molimo dakle, to visoko ministarstvo, da bi nam se ova naša davna želja već jednom ispunila, pogotovo kad je narod spreman na svaku žrtvu i pripomoć. Ta gdje bi se unosnije glavnica uložila nego ovdje!”*⁸

Klimatske prilike

Poradi različite konfiguracije terena, brojnih rijeka i riječnih dolina, usjeka i jezera, brda i planina, odnosno nadmorskih visina pojedinih dijelova Hercegovine (tablica 1), klima Hercegovine bila je i jest raznovrsna, počevši od blage mediteranske u širokoj dolini Neretve, submediteranske do planinske klime u višim planinskim dijelovima.

Tablica 1. Temperaturne prilike u Hercegovini u ondašnje vrijeme⁹

Regija	Mjesto	Nadmorska visina	Pros. temp. u siječnju °C	Pros. temp. u srpnju °C	Pros. god. temp. °C
Južna Hercegovina	Sutorina	10 m	6,9 °C	25,9 °C	15,9 °C
Zapadna Hercegovina	Ljubuški	98 m	5,5 °C	25,9 °C	15,4 °C
Istočna Hercegovina	Bileća	476 m	2,6 °C	21,8 °C	12,0 °C
Sjeverna Hercegovina	Obrnje	1 147 m	- 2,4 °C	18,0 °C	7,0 °C

Pogledamo li prosječne godišnje temperature u južnoj i zapadnoj Hercegovini, one se umnogome podudaraju s temperaturnim prilikama u južnoj Dalmaciji, čak i oto-

8 1909. Fra Didakova Spomenica austrijskom visokom predstavniku u BiH ministru Burianu.

9 Arhiv P., Spisi provincije, sv. 73., f. 324r.

cima, što je pretpostavka i za one poljodjelske grane koje nisu bile u dostatnoj mjeri razvijene (npr. maslinarstvo, voćarstvo, gdje je fra Didak dao poseban doprinos, vinogradarstvo – vinarstvo i sl.).

Definiramo li vrijeme kao trenutačnu ukupnost atmosferskih pojava, a klimu kao prevladavajuće stanje vremena, uključujući pravilnosti i nepravilnosti pojavljivanja vremenskih tipova (Penzar i Penzar, 2000.) uz opće geografsko stanje, klima je temelj razvoja ljudskog društva i gospodarstva (Nagle, 2002.). U ranijim povijesnim razdobljima utjecaj vremena i klime bio je izrazitiji (Linacre, Geerts, 1997.), dok je u današnje doba čovjek različitim tehnološkim postignućima nastojao ublažiti neke nepovoljne klimatske značajke te intenzivnije koristi različite mogućnosti koje pružaju određeni klimatski elementi. Klima kao prosječno stanje atmosfere nad određenim mjestom u određenom razdoblju ključan je element prirodne osnove koja čini odgovarajući geografski prostor (Šegota i Filipčić, 1996.), time i pretpostavke za raznovrsnost života. Klimatske značajke tako imaju izrazit utjecaj na ostale prirodno-geografske elemente prostora, ponajprije na reljef, vode, tla, biljni i životinjski svijet, mikroorganizme (Jones, 1992.), a time i na društveno-gospodarski razvitak, kako u onom vremenu tako i danas. Jasno je da svi geografski elementi i čimbenici prostora (biotski i abiotički) utječu na klimu, pa među njima vlada uzajaman svekoliko isprepleten odnos. Poradi toga klimu nije moguće “kirurški” izdvojiti u zaseban prirodni sustav već je treba promatrati kao sastavni dio kompleksne geografske strukture, pa tako i Hercegovine. Razmatramo li ondašnju poljodjelsku proizvodnju na otvorenom prostoru u kojem su prevladavali primarni oblici vrednovanja prostornog bogatstva, vrijeme i klima su i onda i danas bitno utjecali na odabir biljne vrste ili životinje koju se želi i može uzgajati, odnosno na odabir lokacije na kojoj će biti moguć optimalan uzgoj. Tome je fra Didak davao svoj doprinos, nastojeći melioriranjem polja i regulacijom vodnog režima stvoriti klimatske i ine preduvjete za prvoklasne plodove, vino i ulje kojemu ni dalmatinsko nije ravno. Iz današnje perspektive možda možemo reći da je to bio nekritičan i subjektivan pristup, ali ne možemo zanijekati da je imao viziju. Također, u ono vrijeme on je shvaćao kako vrijeme i klima presudno utječu na svakodnevne aktivnosti te godišnji kalendar radova. To se, naravno, odnosilo i na uzgoj duhana,¹⁰ vinove loze,¹¹ različitih voćnih vrsta (ja-

10 Arhiv P., Spisi Provincije, sv. 73., f. 313r.

11 Arhiv P., Spisi Provincije, sv. 73., f. 314r.

buka, smokva, trešnja, orah, šljiva, pa i kruška), ratarskog (žito, ječam, krumpir i dr.) i povrtnog bilja (bostan, rajčica, kupus, špinat i dr.) u dijelovima južne Hercegovine, koje obilježavaju osnovne značajke sredozemne klime (Csa tip prema Köppenovoj klasifikaciji klima) s vrućim i suhim ljetima te blagim i kišnim zimama (Bolle, 2003.), koje pogoduju uzgoju tih vrsta. Prema unutrašnjosti klima pripada tipu submediteranske klime (Cfa), a u planinama planinska, odnosno kontinentalna klima (Cfb).¹² U dijelovima gdje prevladava ovakva klima, on predlaže održiv suodnos šuma i uzgoja stoke (ovce, koze, goveda, konji, čak i svinje).

Reljef

Utjecaj reljefa na vrijeme i klimu zbog konfiguracije terena u cijeloj je Hercegovini višestruk, te utječe na termodinamičke procese i pojave zračnih strujanja. U biljnoj proizvodnji posebice je važno naglasiti nadmorsku visinu, poziciju – položaj, ekspoziciju i nagib terena. Već smo naglasili da Hercegovinu karakterizira razvijeni reljef, s brojnim krškim poljima, rijekama, jezerima, uvalama, škrapama, kamenitim i često okomitim padinama, dubokim, uskim, strmim dolinskim nizinama, pećinama, vrelima, ponornicama i podzemnom cirkulacijom vode. To sve govori o silnoj reljefnoj razvedenosti Hercegovine, a onda i o velikom mikroklimatskom bogatstvu kao pretpostavci za brojne specifične biljne i životinjske vrste na tako malom prostoru. Na ovako konfiguriranom terenu poremećeno je strujanje zraka, te se javljaju lokalni sustavi cirkulacije zraka, što utječe na nejednako grijanje tla i zraka, na nejednaku emisiju topline, odnosno na vlagu, naoblaku i oborinske prilike i, u konačnici, na fotosintezu i evapotranspiraciju kao bitne komponente energetske bilance (Penzar i Penzar, 1989.: 208). Tome u prilog govore različite temperature zraka na različitim nadmorskim visinama (tablica 1), količine padalina (južna Hercegovina ispod 1000 mm, planinski dio preko 2000 mm).

Biološko bogatstvo Hercegovine

Sljedeće bogatstvo (štoštvo) koje ćemo dotaknuti jest bogatstvo života, koje je po mnogo čemu i najvrednije (Wilson, 1992., 1997.), iako je i u vrijeme fra Didakova, kao i danas, najmanje cijenjeno. Bogatstvo života još nazivamo i biodiverzitet, kratica od “biološki diverzitet”,

12 Arhiv P., Spisi Provincije, sv. 73., f. 324r.

koji podrazumijeva raznovrsnost postojećeg bilja, životinja i mikroorganizama na razini: 1.) genetske konstitucije, 2.) vrsta i 3.) ekosustava i krajobraza (Glavač, 2001.: 128). U razvijenim dijelovima svijeta sve se više daje pozornost biološkom bogatstvu, posebice autohtonim vrstama bilja, životinja, pa i mikroorganizama (farmaceutska industrija, prehrambena industrija, kozmetička industrija, medicina i sl.), čije posebnosti iznjedruju posebno vrijedne osobine, kao rezultat autohtonosti podneblja sa svime što ga određuje.

Pučanstvo

Dakako, polazna točka u biološkom bogatstvu je čovjek (*homo sapiens*), koji je svojim djelovanjem umnogome utjecao i utječe na bioraznovrsnost, prilagođujući sebi okoliš i prirodu, nastojeći kultivirati i raznim metodama selekcije, odnosno križanja, pojedine biljne i životinjske vrste oblikovati prema svojim potrebama, ponekad i ukusu.

Nakon povijesnih mijena Hercegovina je u doba fra Didaka Buntića, prema popisu iz 1921. godine, imala 265 330 stanovnika, s velikom gustoćom od 29 stanovnika po km², u tadašnjim vremenima.¹³ Hercegovina je u dobroj mjeri postala biološki rasadnik za popunjivanje depopuliziranih dijelova središnje Hrvatske i Zagreba, a posebice istočne Hrvatske, dijelom južne Hrvatske, Srijema, Banata i Bačke, kao i prekomorskih zemalja novoga svijeta. Koncem devetnaestog stoljeća započinje vjersko-političko iseljivanje, a nakon toga slijedi političko-ekonomsko iseljivanje, koje, možemo ustvrditi, traje i dan-danas. Fra Didak je u to vrijeme imao osobitu ulogu u vjerskom, karitativnom, kulturno-obrazovnom i uopće opstojnom smislu, spašavajući gladnu siročad,¹⁴ svrstavši se na stranu altruista, čovjekoljubâ,¹⁵ a onda i Bogoljubâ,¹⁶ te ga fra Oton Knezović (1938.), cijeneći njegov životni rad, naziva "gorostasom duha i personifikacijom snage i akcije". Zahvaljujući djelovanju fra Didaka Buntića i ne samo njegovu (možebitnom?) poimanju "Hercegovinu raseliti a Sviet naseliti", utrj je put biološke reprodukcije diljem lijepe

13 Arhiv P., Spisi Provincije, sv. 73., f. 324r.

14 Mandić, D., Putovanje hercegovačke djece u Hrvatsku. *Kršćanska obitelj*, XVIII (1917., str. 223).

15 Biblija. (Iv. 13,34) "Zapovijed vam novu dajem: ljubite jedni druge; kao što sam ja ljubio vas tako i vi ljubite jedni druge!"

16 *Spomenspis na spasavanje istarske, dalmatinske i bosansko-hercegovačke djece za vrijeme svjetskog rata*. Uredio Ljudevit Krajačić. Zagreb, 1921., str. 9-11.

naše i Svijeta i širenje genetskog bogatstva u svim svojim varijacijama.

Biljno bogatstvo

Općenito, raznovrsno bilje osnova je za biološko preživljavanje pučanstva, životinja u domaćem uzgoju i onih u prostranstvu prirode. U planinskim dijelovima Hercegovine prevladavaju raznovrsni šumski sastojci, s travnatim proplancima, nizinskim livadama, niže grabom i liskom te niskim raslinjem. Niže, u južnoj i zapadnoj Hercegovini, prevladava nisko raslinje, s uklopinama tala koja su se koristila za uzgoj povrća, ječma, stočne hrane, a divlje bilje (kozlac i sl.) u rubnim dijelovima bilo je dodatni, a negdje i glavni izvor hrane za brojnu populaciju tadašnjeg vremena. Posebice u godinama gladi (1917. i 1918.) koriste se razne vrste bilja za pripremanje sedam vrsta kruha, koje je fra Didak osobno nosio caru Karlu I. u Beč, tražeći pomoć svome do krajnosti izmučenom i napaćenom narodu.¹⁷ Tih sedam vrsta "pasjeg kruha" bili su: 1.) sirčeni kruh, 2.) kukuruzov kruh (umiješan od samljevenih kukuruzovih kukurušaka, koji su pomiješani s mekinjama), 3.) karišikov kruh, 4.) proseni kruh, 5.) šilev kruh (od zrnja sitnijeg od karišikova zrnja), 6.) barov kruh i 7.) kljenov kruh (od kljenove kore pomiješane s mekinjama ili od same kljenove kore) (Nikić, 1974.: 36-37). Hercegovinu u to vrijeme muče brige kako od škrte zemlje iskoristiti što više biljnih dijelova za vlastitu prehranu i prehranu stoke a da se ne naruši biološka ravnoteža.

Životinjsko bogatstvo

Brojne životinjske vrste, bilo akvatičke bili terestričke provenijencije, kultivirane ili divlje, nastanjuju i obogaćuju ekotop (biotope) Hercegovine, unoseći u ekosustave prije svega svoje genetske osobine, koje doduše nisu apsolutno promjenjive, ali su se s vremenom ustalile i postale prepoznajni znak Hercegovine. Poseban naglasak daje na domaće kultivirane pasmine goveda, konja, koza, ovaca, svinja i dr. Govori da je domaća pasmina i sitne i krupne stoke za tadašnje prilike još najbolja i da se daje njegom i hranom vrlo lako oplemeniti. Nadalje, govori o unapređenju pčelarstva, u suzajedništvu s voćarstvom. Stoga, fra Didak diže glas prema vladi poradi teškog stanja stočarstva, te značajne gospodarske grane, zbog neodrživih mjera, kao što su: visoki porez na koze, zabrana ispaše stoke, nasilno

Andelko VRŠALJKO
**Fra Didakovo
poimanje
ekološko-biološkog
bogatstva
Hercegovine:
pjesma u prozi**

17 Ulomci iz ratnih pisama fra Didaka Buntića, *Franjevački vjesnik*, XXXIX (1932., str. 145).

odstranjivanje s običnih planina, zabrana košnje, a to sve prividno radi podizanja šuma, iako u visokim i odraslim šumama (Vran i Veliki gvozd) stoka ne može nanijeti nikakve štete.¹⁸ Kada govori o isušivanju i reguliranju polja, on s jedne strane stvara novi prostor za biljnu proizvodnju kao osnovu biološkog opstanka naroda, a s druge strane stvara pretpostavke za zaštitu, širenje i trajno iskorištavanje akvatičkog biološkog bogatstva, ponajprije ribljeg fonda, pronalazeći uporište u tradiciji i empirijskom iskustvu (Beveridge, Little, 2002.: 1-30).

Poimanje ekološko-biološkog bogatstva Hercegovine

Fra Didak Buntić, rođen u sivilu hercegovačkoga krša, u uvjetima krajnje oskudice, u nepoćudna vremena bijede, gladi, patnje, u okružju borbe za identitet roda i vjere, u trvenju domaćih jalnika i "gazdinstva tuđina", izbrusio se u rodonačelnika Hercegovine. Očito, već u utrobi majke osjetio je patnju, bol i jad, te posvetio svoj život da to briše, sprečava i ništi, pri čemu se nesebično darivao na svim poljima života, do vlastite smrti. Iz raznih listina i dokumenata, knjiga i spomenica, dade se iščitati da je fra Didak Buntić ponajprije bio čovjek vjere, jer se nesebično darivao svima, pritom se prepuštajući Božjoj providnosti da ga ona proniče, prosvjetljuje, promudruje i vodi. Prepuštajući se Božjem vodstvu, bio je svjetlonoša svome rodu tada i do dana današnjega.

Što resi Hercegovinu u ekološkom smislu u vremenu fra Didaka Buntića? Ponajprije nepreglednost krša i niskog raslinja, uklopine zemlje u tom istom kršu, potopljena ublačena polja, žedna zemlja koja roda ne da i glad kojoj kraja nema.

Njegov providnosni koncept podrazumijeva:

- Zaodjenuti hercegovački krš zelenilom
- Prosvjetiteljstvo u poljodjelstvu

Zaodijevanje zelenilom hercegovačkoga krša – pošumljivanje

Znamenita rečenica koja se usjekla u pamćenje: "Gola kajka ne privlači sebi oblaka i bez sumnje da bi se klimatske prilike kod nas znatno promijenile kada bi se krš pošumio."¹⁹

Dakle on po predaji i iskustveno zna da nema ni oblaka ni kiše bez šume, koja će transpirirati vodu u atmosfere-

18 Arhiv Provincije, Povijest, str. 408-409.

19 Iz izvještaja o radu mjesnog odbora Hrvatske narodne zajednice u Širokom Brijegu.

ru. Koliko je to velemno za ono vrijeme, ilustrirat ćemo na primjeru jednog stabla površine 100 m² lišća; ono ima sljedeći učinak:

- proizvodi 300 000 litara kisika na godinu ili 37 litara na sat
- izlučuje transpiracijom 250 litara vode
- proizvede 400 kg organske tvari
- profiltrira 700 kg prašine i aerosola
- otpalim lišćem i korijenjem mijenja fizikalna, kemijska i biološka svojstva tla
- dubljim korijenjem lomi stijenje i stvara tlo i cijeli niz drugih pojava
- omogućuje život različitim vrstama životinja bilo kao hrana bilo kao stanište (Glavač, 2001.: str. 19).

Sljedeći odgovor ili pak ilustracija o značenju šuma, koje imaju višestruke funkcije, kao što su:

1. zaštitna funkcija: šuma štiti od prirodnih sila

- od raznih lavina
- od odrona, jer pojas šume štiti i ne propušta kamenje
- od klizanja zemljišta, jer korijenje sprečava pomicanje tla
- od erozije tla, jer je šuma izvrstan spremnik za vodu
- od utjecaja vjetra, jer šuma predstavlja zaštitu od vjetra

2. funkcija blagostanja:

- pročišćuje zrak i vodu
- filtrira štetne tvari
- djeluje kao spremnik za vodu
- ujednačuje klimu
- obilježuje krajobraz
- idealno je okružje za odmor

3. funkcija korisnosti:

- drvo za građu i ogrjev
- hrana za ljude i životinje

Upravo u vezi s teškim gospodarskim i socijalnim stanjem onoga vremena, šume su imale dalekosežne učinke, koji su i danas aktualni (Müller, 2003.). Nadalje, rezultat pošumljivanja jest više biljaka (stabala šume) = više vrsta (povećana bioraznovrsnost) = više mikroorganizama (gljiva itd.) = više biljoždernih vrsta = više mesoždernih vrsta = više hrane za čovjeka i domaće životinje = osiguran opstanak.

Sve to je "gorostas duha", kako fra Didaka suvremenici već tada zovu, imao na umu kada govori o pošumljivanju, te izlaz iz sivila krša simbolično karakterizira – Fra Didakovo brdo Gilboe, gdje on ne proklinje krš, već ga želi kultivirati pošumljavanjem, koristeći pri tome adaptibilno kserofitno drveće (koje uspijeva i u uvjetima suše), počevši od divljega bora, cipresa, cedra, tuja, smreka, ginka i dr., pa do kultiviranog drveća, kao što su orah, jabuka i trešnja.²⁰ Biblijski naziv Gilboe, na kojemu su u borbi s Filistejcima izginuli izraelski kralj Šaul i njegovi sinovi, uzima jer ga goli krš (kamenjar) s malo zemlje, u kojoj raste pokoja divlja trava, grmlje graba i jasena, podsjeća na to biblijsko brdo. Podsjeća ga i rečenica kralja Davida, koji srdito reče: "O Gilbojske gore klete, rosa na vas ne padala nit vas kiša s neba prala!"²¹ Fra Didak ne proklinje krš i golo kamenje, već ga nastoji oplemeniti, štoviše on tu prepoznaje bogatstvo, ljepotu, dar Božji²² i blagoslov.^{23, 24}

Prosvjetiteljstvo u poljodjelstvu

Osim svećeničkog djelovanja, većinu svoga života proveo je u borbi za gospodarski boljitak svoga naroda, koji je tada bio vezan isključivo za poljodjelstvo. Stoga započinje obuku, najprije svojih pitomaca, a kasnije i šireg pučanstva, o potrebi širenja autohtonog, pa i alohtonog bilja i životinja, unoseći novine u ustaljeni način razmišljanja i proizvodnje. Možemo li sa sigurnošću ustvrditi da je on utemeljitelj agrikulturne misli, odnosno modernog poljodjelstva Hercegovine? Odgovor na to teško možemo znati ili pak dati, ali zasigurno možemo ustvrditi kako je imao značajnu ulogu u tome. Kao dugogodišnji predsjednik mjesnog odbora Hrvatske narodne zajednice i inicijator brojnih aktivnosti u Širokom Brijegu, fra Didak Buntić 25. travnja 1914. ispisuje i potpisuje značajan dokument, u kojemu razgovijetno govori i o gospodarskim aktivnostima, odnosno prosvjetno-gospodarstveni program.²⁵

20 Dr. fra Dominik Mandić, Franjevačke škole u Hercegovini, *Stopama ota-
ca*, Mostar, 1938. – 1939., str. 181.

21 Druga knjiga o Samuelu, 1.²¹

22 Ponovljeni zakon, 2¹² – 2.¹⁷

23 Levitski zakonik, 26³ – 26.¹³

24 Ponovljeni zakon, 28¹ – 28.¹⁴

25 Didak Buntić, Izvještaj o radu mjesnog odbora "H.N.Z.", *Hrvatska narod-
na zajednica*, 2/1914., br. 11., str. 162-166, br. 12., str. 179-183, br. 13.,
str. 203-206, br. 14., str. 215-218.

Prosvjetiteljsko-poljodjelni doprinos fra Didaka Buntića možemo svesti pod sljedeći nazivnik:

- koncept reguliranja i melioriranja potopljenih polja
- širenje kultiviranih vrsta voćaka
- podučavanje različitim tehnikama cijepjenja voćaka i vinove loze
- rad na isplativosti duhanskog pitanja
- borba za održivost stočnog fonda i njegovo povećanje (domaće pasmine oplemeniti)
- sadnja vinove loze i na okućnicama, te je na taj način sačuvano gensko (klonsko) bogatstvo pri najezdi filoksere (sve zidine i grudine zaodjenuti odrinama)
- korištenje raznih biljnih vrsta u prehrani izgladnjelog pučanstva (sedam vrsta pasjeg kruha)
- borba za primjenu jedinstvenog zakona o vinu u cijeloj Monarhiji
- podizanje voćnog rasadnika, cijepjenje divljaka i introdukcija raznovrsnog sjemenja
- širenje masline u južnim dijelovima.

Koncept reguliranja i melioriranja potopljenih polja (Drinovačko polje)

Koncept isušivanja i melioriranja polja javlja se kao nužan, jer su gotovo najplodnija polja i u većem dijelu godine bila u velikoj mjeri potopljena vodom. Osobito ako su proljeća kišna, do kasno u ljeto leži voda na njima, a kada ih žega isuši u rubnim dijelovima, tada je prekasno za bilo kakvu sjetvu, jer je vegetacijski rok prošao. Fra Didak govori o više od 100 kvadratnih kilometara polja koja bi mogla prehraniti tada prenapučenu Hercegovinu da su meliorirana. Isto tako govori o korištenju voda u rijekama i jezerima, o iskopu kanala i dovođenju vode na žednu zemlju. Njegovom upornošću, a manje onom inženjera i tadašnje vlade koji su napravili projekt isušivanja Drinovačkog polja, isušeno je Drinovačko polje, a njegova misao vodilja bila je da narod svojim pouzdanjem i žuljevima može isušiti i sva druga blata (i ona tiranska).²⁶ Nažalost, njegov cjeloviti koncept ni do danas nije u potpunosti zaživio, već samo djelomično.

Širenje kultiviranih vrsta voćaka, masline i vinove loze

Prepoznavši važnost voćarstva kao gospodarske poljodjelske grane, on je nastoji ucijepiti (ukalemiti) u svijest

26 Josip Barišić, + fra Didak Buntić, *Luč*, 17./1922., br. 5., str. 114-115.

ljudi, a ne samo na “divljake”. Zorno o tome svjedoči događaj u austrijskim Alpama, gdje rumene jabuke savijahu rosne grane pod teretom izvrsnog ploda i dok su svi jeli, on ne mišljaše na slasnost jabuka, već na špice koje će prenijeti u Hercegovinu.²⁷ Držana su narodu svake godine predavanja (preteča današnje savjetodavne službe), davane upute o korisnosti voća, sađenju, gojenju, čuvanju i oplemenjivanju, ne samo oko crkava već i po selima. Širenje tisuća vrsta voćaka potiče dijelom iz erarnih rasadnika (Mostar, Konjic), a dijelom i otuda što su sami prigotovljivali, odnosno gojili. Posijano je više manjih rasadnika, bilo kod crkve bilo škole bilo kod uzornih težaka, iz kojih je izlazilo i do 6 000 komada godišnje, što moramo priznati ni u današnje vrijeme nije zanemariva brojka. Najčešće voćne vrste bile su jabuka, smokva, trešnja, orah, šljiva i kruška, od kojih su se iznjedrile vrijedne autohtone sorte, danas prepoznajni znak Hercegovine. Mnogo je mara i htijenja trebalo da bi se narod prenuo, otresao indolencije i postupno prihvaćao da i u njihovu vrtu ili okućnici fratar ili njegovi pitomci nakalemi pitomu na divljaku. Kalemljenje pod koru, na pup, spoj, sedlo, to je bilo predmetom brojnih pošalica i rugalica, ali je fratar ustrajno radio, sve dok ne rodi voćka plodom slasnim, kojim se omastiše i pretaše neslane šale, te moljahu fratra koju sađenicu ili da im nakalemi divljaku ili pošalje podučenog argeta da to učini. Nadalje, spravljan je vosak ili mlaz kojim se premazivalo kalemjeno mjesto. Maslina kao voćna vrsta također je bila na zoriku fra Didakova promišljanja, jer on mišljaše da bi se s vremenom i ulje iz Hercegovine moglo takmiti, kao i vino, s onime iz primorja.²⁸

U sklopu voćarstva ne govori o praktičnoj nedjeljivosti voćarstva i pčelarstva, već o prožimanju i uzajamnosti. Rezultat toga jest i lijep pčelinjak kod crkve u Širokom Brijegu.

Sadnja vinove loze i na okućnicama prioritetna mu je zadaća i da se na taj način sačuva gensko (klonsko) bogatstvo, autohtonih kultura pri najezdi filoksere. Proročanski govori da se sve zidine i grudine zaodjenu odrinama. Posebno se zauzima za primjenu jedinstvenog zakona o vinu u cijeloj Monarhiji, jer vino je, uz voće i duhan, jedan od triju glavnih proizvoda kojima se resi Hercegovina.²⁹

27 Svetozar Petric, S fra Didakom od Mostara do Lila, *Stopama otaca*, sv. 5 (Mostar, 1938.), str. 74-75.

28 Fra Andrija Nikić, *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 165.

29 Fra Andrija Nikić, *Fra Didak Buntić – hrvatski i crkveni velikan*, Mostar, 2004., str. 164.

Razvoj stočarstva

U razvoju stočarstva osnovna mu je misao vodilja (kao i u svemu) da se treba raditi na oplemenjivanju domaće pasmine i sitne i krupne stoke, koja je za podneblje Hercegovine još najbolja i da se hranom i njegovom vrlo lako daje oplemeniti. U tom smjeru poticalo se sijanje dobre krme, ponajprije djeteline lucerne, a zatim i repe, vrsta koje su izvrsno uspijevale u ekološkim uvjetima Hercegovine. Uspostavljaju se 1914. godine i dva zastupstva Mautnerove tvrtke sjemenja iz Budimpešte, a sve to radi lakše dostupnosti kvalitetnog sjemenja. Nadalje, zagovara pomirbu šumarskih stručnjaka i stočara, kako bi se u visokim odraslim šumama (Vran i Topli gvozd) moglo koristiti pašarenje ovaca i koza, čak i krupne stoke, jer je to zajedništvo učinkovito i za razvoj stočarstva i šumarstva i biološkog opstanka brojnog puka. Bori se protiv visokog poreza na koze, zabrane pašarenja, nasilnog odstranjivanja s običnih planina (osobito Kopčevina), gdje je Hercegovac od pamtivjeka orao, pasao i kosio. U pismu austro-ugarskom ministru Burianu on u pet točaka odlučno zagovara održivi razvoj šuma u simbiozi sa stočarskom proizvodnjom.

Borba za duhansko pitanje

Hercegovina je od davnina znana po lijepom i dobrom duhanu, no u to vrijeme nameti su bili toliko veliki, a cijena niska da je to bilo prežalosno i bolno. Postalo je to životno pitanje, pitanje kruha i biološkog opstanka prenapučene Hercegovine. Nanovo u pismu ministru Austro-Ugarske, Burianu, piše povodom ove nepravde: *“Hercegovcu je ili mrijet ili se seliti ili duhan saditi, drugo nam ne preostaje”*. On apelira na čovjekoljubivost i osjećajnost za tako drastičan problem, misleći da će ga ganuti, ali ništa od toga. U trinaest točaka on nudi pravičan odnos prema neimarima sadnje duhana, njegove cijene i otkupa, želeći da od te proizvodnje najviše imaju oni koji ga svojim znojem zalijevaju i njihova gladna djeca. Opet govori o vrsnoći tog proizvoda, odnosno da je ta biljka na veoma velikom stupnju i da se tu da malo što poboljšati i unaprijediti.

Također valja reći da je poticao sadnju i širenje povrća (bostana, krumpira itd.), žitarica, pri čemu je znatan dio svog djelovanja usmjerio na nabavu raznovrsnog sjemenja i implementirao ga u Hercegovinu, te i na taj način poticao povećanje bioraznovrsnosti.

Teško je govoriti o opusu čovjeka kakav je bio fra Didak Buntić, o eruditu istančana duha, tananih vibracija, silno osjetilna prema rodu, uronjenom u zavičaj, u krajobraznu ljepotu, svoj Misir, svoju Hercegovinu. Zbio se u liticu, okamenio, e da bi osjetio dah i dušu kamena, ono malo škrte zemlje i obilja vode. Providnosno poima vrijednost svake žive jedinke, bez koje mozaična cjelina nema svoju originalnost. Štoviše, nastoji unijeti i nove vrste koje će oplemeniti hercegovačko podneblje i krš, udahnuti mu dodatnu životnu snagu i vinuti u visine života. Stoga, on riga i sikće na nepravdu, cijedi žuč u borbi s barbarima, neposustajalih iluzija gori plamtištem neutrnivim. Njegova riječ bješe i buzdovan i korbač, obrušivši se na nagrnule vlastodršce, grabitelje moći i dobara. On dijagnosticira nemoć, sarkastički ugriza i rječju šamara kao ogorčen domorodac, s pitanjem o kobi, nemiloj, sapetoj *inter duos inferos* (između “dva pakla”), bijede i barbara. Njegova Hercegovina, simbolični Misir, ovijena dugama i galaksijama, reflektajna do boli, brenča neposustajno, lahori kao blagi šapat Iljin. Prepušten providnosti, on čuti ekološko-biološko bogatstvo Hercegovine i vidi ga kao ljepotu, blagodat i dar Božji iz kojeg će život teći i teći, što se može iščitati iz psalma 107, kojim smo počeli i kojim završavamo.

Psalam 107

- ⁴¹ Iz nevolje podiže ubogog i obitelji ko stada umnoži.

LITERATURA I IZVORI

BENDLE, M. F. (2002.), The crisis of identity in high modernity. *British Journal of Sociology*, 53 (1): 1-18.

BEVERIDGE, M. C. M., LITTLE, D. C. (2002.), Ecological Aquaculture. The evolution of the blue revolution, u: B. A. Costa-Pierce (ur.), *The History of Aquaculture in Traditional Societies* (str. 1-30), Oxford.

BOLLE, H.-J. (2003.), *Mediterranean Climate – Variability and Trends*, Springer, Berlin, Heidelberg, New York.

BUCHWALD, K. (1995.), Landschaftsplanung als ökologische Planung, u: Steubing, L., Buchwald, K., Braun, E. (ur.), *Natur – und Umweltschutz. Ökologische Grundlagen, Methoden, Umsetzung*. G. Fischer Verl., Jena: 383-402.

CIFRIĆ, I. (2004.), Orijentacijski identitet. Sociološke orijentacije kao obilježje identiteta. *Socijalna ekologija*, 13 (3-4): 221-255.

CIFRIĆ, I. i NIKODEM, K. (2006.), Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta. *Socijalna ekologija*, 15 (3): 173-203.

GLAVAČ, V. (2001.), Ekološki leksikon, u: Springer, O. P. (ur.), *Znanstvene osnove ekologije, zaštite prirode i okoliša* (str. 15-44), Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja. Zagreb.

GLAVAČ, V. (2001.), *Uvod u globalnu ekologiju*. Hrvatska Sveučilišna naknada, Zagreb.

IVAN PAVAO II. (1989.), Mir s Bogom Stvoriteljem – mir s cjelokupnim stvorenjem (poruka za svjetski dan mira 1990.), u: *Aksa*, 22. 12. 1989., br. 2.

JENKINS, R. (1996.), *Social Identity*. London, New York, Routledge.

JONES, H. G. (1992.), *Plants and microclimate*. Cambridge University Press, Cambridge.

KILLHAM, K. (1994.), *Soil ecology*. Cambridge University Press, Cambridge.

KNEZOVIĆ, fra O. (1938.), *Život i rad fra Didaka Buntića*. Zagreb.

LINACRE, E., GEERTS, B. (1997.), *Climate and Weather Explained*. Routledge, London.

MÜLLER, H. (2003.), *Tourismus und Ökologie*. Wechselwirkungen und Handlungsfelder R. Oldenbourg Verlag München Wien.

NAGLE, G. (2002.), *Climate and Society*, Hodder and Stoughton, London.

NIKIĆ, A. (1974.), *Godine gladi. Povijesni prikaz spasavanja hercegovačke sirotinje (1916. – 1919.)*, Duvno.

PENZAR, I., PENZAR, B. (1989.), *Agroklimatologija*, Školska knjiga, Zagreb.

PENZAR, I., PENZAR, B. (2000.), *Agrometeorologija*, Školska knjiga, Zagreb.

POZAIĆ, V. (1991.), Ekologija znanstveno – etičko – teološki upiti i obzori, u: Pozaić, V. *Ekologija u teologiji* (str. 87-100), Zagreb: Filozofsko teološki institut Družbe Isusove u Zagrebu.

ŠEGOTA, T., FILIPČIĆ, A. (2003.), Köppenova podjela klima i hrvatsko nazivlje, *Geoadria*, 8 (1): 17-38.

TEUTSCH, G. M. (1985.), *Lexikon der Umweltethik*, Vandenhoeck + Ruprecht, Göttingen – Patmos, Düsseldorf.

WILSON, O. E. (1992.), *The diversity of Life*. Belknap press of Harvard University, Cambridge, MA: 424 p.

WOODWARD, K. (ur.) (2004.), *Questioning Identity: Gender, Class, Ethnicity*. Second Edition. London, Routledge.